

A szocializmus világtörténelmi feltételei

I.

Az 1989–1991-ben lezajlott kelet-közép-európai rendszerváltások, illetőleg a Szovjetunió megszűnése olyan világtörténelmi jelentőségű eseménysorozat volt, amelynek horderejét a kortársak is azonnal felismerték. E fordulatot a konzervatív és a liberális beállítottságú üzletemberek, politikusok és ideológusok úgy értelmezték, mint a hatékony piacgazdaság, valamint az attól elválaszthatatlan plurális politikai berendezkedés szükségszerű győzelmét a centralizált bürokratikus tervgazdaság és a társadalmat maga alá rendelő pártállami diktatúra fellett. A politikusok és a politológusok e változás alapvető okát a népek szabadságvágyában találták meg, míg az üzletemberek és a közgazdászok azt hangsúlyozták, hogy a piaci törvényszerűségek egyetemes jellegük miatt hosszabb távon mindenhol érvényesülnek. Az európai rendszerváltások tehát polgári nézőpontból azt a nézetet erősítették, hogy a kapitalizmus végérvényesen legyőzte a szocializmust, s így a liberális demokráciának és a neoliberais elveket követő gazdaságpolitikának nincs történelmi alternatívája. A szociáldemokraták is egyértelműen pozitívnak ítélték e fordulatot, ám úgy érveltek, hogy a pártállami diktatúra bukása nem jelenti a kapitalizmus győzelmét, sőt ekkor még azt feltételezték, hogy a XXI. század az ő irányzatuk korszakává válhat. E várakozást fejezte ki a demokratikus szocializmusról 1989-ben elfogadott stockholmi nyilatkozat is, amely azonban rövidesen lekerült a politikai napirendről. A szociáldemokrata pártokban ugyanis felülkerekedett a harmadik utas, a neoliberalizmushoz közelítő áramlat, amely leginkább a brit és a német formáció irányvonalváltozásában fejeződött ki.

A gyors ütemben lezajló, sorozatos rendszerváltások egyben a materialista történetfelfogás tudományos érvényességét is megkérdőjelezték. Az 1960-as évek Marx-reneszánszát elméletének széleskörű

elutasítása váltotta fel, elsődlegesen azon, előbb már említett értelmezések alapján, hogy a tőkés társadalmi forma végérvényesen legyőzte vetélytársát, amely életképtelen, reformálhatatlan berendezkedésnek bizonyult. A történelem iróniája, avagy az ész csele, azonban ez esetben is érvényesül: az európai korai szocializmusok kudarcra nem cáfolja, hanem paradox módon igazolja a materialista történetfelfogás tudományos érvényességét.

Marx, mint közismert, a polgári társadalom meghaladásának történelmi szükségszerűségével először a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című művében foglalkozott, melyet a munka és a tőke ellentétének következményeként és nagyon hosszadalmas folyamatként jellemzett, ekkor még mellőzve az átalakulás feltételeinek tárgyalását. Részletesen elemezte viszont az új társadalom fejlődésének szakaszait, elhatárolva egymástól a politikai természetű, demokratikus vagy despotikus nyerskommunizmust a kiteljesedett alakulattól. Marx az első korszakot a magántulajdon negatív megszüntetéseként ábrázolta, amelyben mindenkit munkássá változtatnak át, s egyenlő munkabérüket a közösség – mint az általános tőkés – fizeti ki. E fejlődési fokot azzal is jellemezte, hogy tagadja a művelődés és a civilizáció egész világát, a szegény és szükségletnélküli emberhez akar visszatérni, ám magát már kifejlett új társadalomnak feltételezi. A második alakot Marx a magántulajdon pozitív megszüntetésének berendezkedéseként írta le, amely feloldja ember és természet, szabadság és szükségszerűség, illetőleg egyén és nem ellentmondását, vagyis megvalósítja az emberi lényeket.¹

A materialista történetfelfogás első átfogó kifejtése, *A német ideológia* viszont már részletesen tárgyalta a kommunista társadalom létrejöttének történelmi feltételeit. Marx és Engels kiindulópontja az volt, hogy a tőkés berendezkedés megszüntetése mindenekelőtt a termelőerők nagy megnövekedését, fejlődésének magas fokát igényli. Ily módon a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondását elsődlegesen mennyiségi kérdésként értelmezték, s ezáltal az új berendezkedés bázisának a gépi nagyipari üzemmódot tekintették. E magas fejlettségi szintet egyébként két ok miatt nevezték elengedhetetlen előfeltételnek. Egyrészt azért, mert véleményük szerint a termelőerők fejlődése változtatja át az emberiség tömegét teljesen tulajdon nélkülivé, olyan elviselhetetlen hatalmat hozva létre, amellyel szemben forradalmat kell csinálni, másrészt e nélkül a polgári társadalom meghaladása csak az ínséget tenné általánossá. Ehhez hozzátették, hogy kizárólag e fejlődés teremti meg az egyetemes érintkezést, világtörténelmi egyéneket állítva a helyi jellegűek helyébe.

Marx és Engels ugyanakkor számoltak azzal, hogy a forradalmi átalakulás még a termelőerő nagy megnövekedése előtt végbemehet. Ekkor azonban, álláspontjuk szerint, az új berendezkedés csak helyi jelenségként létezhet, így az érintkezés hatalmai nem válhatnak egyetemes, elviselhetetlen jellegűvé, s az érintkezés minden bővülése megszünteti a helyi kommunizmust. E meghatározó jelentőségű korlátokból azt a közismert következtetést vonták le, hogy a kommunizmust kizárólag az uralkodó népek együttes és egyidejű tette hozhatja létre, amely a termelőerő egyetemes fejlődését, s az arra épülő világérintkezést feltételezi. Ezért úgy látták, hogy a forradalmi átalakulás szubjektuma, a proletariátus is csak világtörténelmileg létezhet, s e jellegzetesség osztályegyéneire is vonatkozik.²

Mind a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, mind *A német ideológia* e tárgyú elemzéseit sajátos kettősség jellemzi. Egyrészt a gépi nagyipar fejlődésére hivatkozva már aktuálisnak mutatták a polgári társadalom meghaladását, másrészt viszont jelezték, hogy a termelőerő nagy megnövekedése nélkül csak korlátolt, helyi nyerskommunizmusok jöhetnek létre, melyek az érintkezés bővülésével szükségszerűen felbomlanak. A Kommunista Párt kiáltványának előmunkálataiban, amelyeket Engels fogalmazott meg, inkább az első megközelítés érvényesül, legalábbis abban az értelemben, hogy nem jelent meg a nélkülözés miatti felbomlás lehetősége. A kommunista hitvallás tervezete megismételte azt a tételt, amely szerint az ott még vagyonszösségnek nevezett társadalmi tulajdon létrehozását a termelőerők és a létfenntartási eszközök végtelen gyarapítása teszi lehetővé, amit a gépi berendezés biztosít. Ugyanakkor Engels hangsúlyozta, hogy az új társadalmi rendszert csak lassan teremthetik meg, s azt is jelezte, hogy forradalmakat szándékosan és önkényesen nem robbanthatnak ki, hanem azok olyan körülmények következményei, amelyek nem függenek sem egyes pártok, sem egész osztályok akaratától. Az átalakítás első alapfeltételének egy demokratikus állami berendezkedés létrehozását nevezte, amely kezdetben a magántulajdon korlátozásával, például progresszív adóztatással, valamint a proletariátus megélhetésének biztosításával készíti elő a kommunizmusra való átmenetet.³

Hasonló állításokat tartalmazott *A kommunizmus alapelvei* is. Engels e művében szintén azt hangsúlyozta, hogy a proletariátus egy minden valószínűséggel bekövetkező forradalom után csak fokozatosan alakíthatja át a fennálló társadalmat, s a magántulajdont kizárólag akkor törölheti el, ha már létrejött a termelési eszközök ehhez szükséges tömege. Ugyanakkor a nagyipar fejlődését ismét olyan tényezőként

értékelt, amely a termelőerők növelésén és csekély számú burzsoá kezében való összpontosításán, valamint a válságokon keresztül nemcsak lehetségessé, hanem szükségessé is teszi a polgári társadalom meghaladását. Ily módon továbbra is elvont szinten fogalmazta meg azt az összefüggést, hogy a magántulajdon a termelőerők fejlődésének béklyójává, korlátjává válik.⁴

A *kommunizmus alapelvei* ugyanakkor a korábbiaknál sokkal részletesebben fejtették ki azt a tételt, hogy az új társadalmat kizárólag az uralkodó népek együttes és egyidejű tette hozhatja létre. Engels ezt azzal magyarázta, hogy a nagyipar megteremtette a világpiacot, kölcsönös függőséget alakítva ki népek, s különösen a civilizált országok között, emellett pedig azonos jellegűvé változtatva fejlődésüket, az utóbbiakban a politikai küzdelem középpontjába a két alapvető osztály harcát állította. E civilizált államok körébe Angliát, Amerikát, Franciaországot és Németországot sorolta, feltételezve, hogy a társadalmi átalakulás leggyorsabban Angliában, leglassabban és legnehezebben Németországban mehet végbe. A kommunista forradalom egyetemes jellegét azonban nem korlátozta, mai kifejezést használva, a tőkés centrumországokra, hanem feltételezte, hogy az ottani változások visszahatnak a világ többi államára, meggyorsítva fejlődésüket. Engels a forradalom első lépésének e művében is egy demokratikus alkotmány elfogadását tekintette, amely Angliában közvetlenül, a kisparaszti és kispolgári többségű Franciaországban és Németországban pedig közvetve létrehozza a proletariátus politikai uralmát. Úgy vélte, hogy e kisárutermelő középrendeknek majd alá kell rendelniük magukat a munkásosztály követeléseinek, amely talán egy második harchoz vezet. E műben tehát, ha rejtetten is, megjelent a permanens forradalom elve, melyet Marx és Engels aztán 1848–49 tapasztalatai alapján fogalmazott meg explicit formában.⁵

Az előmunkálatokat összegző, s számos helyen továbbépítő *Kiáltvány* a polgári társadalom meghaladásának szükségességét szintén a modern termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásából vezette le, hangsúlyozva, hogy a fennálló tulajdonviszonyok már béklyónak bizonyulnak az előbbieik fejlődése számára. Marx és Engels ennek bizonyítékát a periodikusan visszatérő túltermelési válságokban látták, amelyeket a burzsoázia csak a termelőerők nagy tömegének megsemmisítésével, illetőleg új piacok megszerzésével és a régiiek alaposabb kiaknázásával tud leküzdeni. Ily módon azonban véleményük szerint újabb és még hatalmasabb válságokat készít elő, csökkentve elhárításuk eszközeit is. A *Kiáltvány* tehát a társadalmi átalakulás alap-

vető objektív feltételének az ismétlődő ciklikus válságokat tartotta, elsődlegesen azoktól várta a forradalmi helyzet kialakulását. A forradalmi cselekvés alapvető szubjektuma természetesen továbbra is a proletariátus, amelynek harcát Marx és Engels e műükben, ha tartalmában nem is, de formájában kezdetben nemzeti jellegűnek nevezték. E megközelítés nem szakított *A kommunizmus alapelveiben* megfogalmazott állítással, ám nem is hangsúlyozta, hogy a polgári társadalom meghaladását az uralkodó népek együttesen és egyidejűleg valósítják meg. 1848–49 tapasztalatai alapján Marx rövidesen módosította is felfogását, hangsúlyozva, hogy a válságok nyomán a forradalom nem a legfejlettebb tőkésországokban, hanem a „polgári test végtagjaiban”, a kontinensen tör ki először, s majd visszahat Angliára. Ugyanakkor a *Kiáltvány* a társadalmi átalakulást változatlanul folyamatként írta le, jelezve, hogy a politikai uralmat megszerző proletariátus fokról fokra ragadja el a tőkét a burzsoáziától.⁶

Noha a társadalmi átalakulás kudarcának lehetősége sem a *Kiáltványban*, sem annak előmunkálataiban nem jelent meg, továbbra is a materialista történevfelfogás szerves részét képezte, sőt a korábbinál hangsúlyosabb megfogalmazást kapott. Marx ugyanis 1847-ben, „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” című cikkében egyértelműen jelezte, hogy a munkásosztály politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időleges lehet, ameddig a történelem folyamatában nem teremődnek meg azok a feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését.⁷ E megfogalmazás azt az alapvető jelentőségű állítást tartalmazta, hogy amennyiben az új társadalmi berendezkedés olyan időszakban jön létre, amelyben a tőkés gazdaság még működőképesnek bizonyul, a proletariátus csak átmenetileg szerezheti meg a hatalmat, hiszen a politikai kommunizmus anyagi, gazdasági alapjai tulajdonképpen nem alakultak ki. Ezen összefüggés alapján válik igazán érthetővé a *Brumaire* közismert formulája, amely szerint a proletárforradalmak állandóan bírálják magukat, folyton megszakítják saját menetüket, visszatérnek a látszólag már elvégzett-hez, hogy aztán ismét újra elkezdjék. Marx ugyanis nemcsak politikai hibákkal, az első kísérletek felemásával magyarázta a várható kudarcokat, hanem azzal is, hogy a visszafordulást lehetetlenné tevő viszonyok még nem jöttek létre.⁸ E fejtegetések meg sem említik a helyi kommunizmust, vagyis az anyagi feltételek hiányában több országban kiharcolt munkáshatalmakra is vonatkoznak.

Marx a társadalmi átalakulás feltételeit, részben *A német ideológia* állításaira is alapozva, igazán átfogóan a *Grundrissében* fejtette ki, ame-

lyet történelemelmélete legjelentősebb művének tekinthetünk. Elemzése e részének kiindulópontját a prekapitalista társadalmi formák és a tőkés termelési mód összehasonlítása képezte. Az előbbieket közösen jellegette abban látta, hogy a bennük élő egyének a fennálló közösségi berendezkedés változatlan formában történő újratermelésére törekedtek, s így szemléletmódjuk korlátolt volt. Ehhez hozzátette, hogy a termelőerők fejlődése természetesen az antik és a feudális társadalmi formát is felbomlasztotta, ez utóbbit például a városi ipar, a kereskedelem, a modern mezőgazdaság, sőt egyes találmányok, mint a lőpor és a nyomdagép. Ezzel szemben Marx szerint a tőkés termelési mód a termelőerők egyetemes fejlesztésére és a piac mind nagyobb térbeli kiterjesztésére törekszik, vagyis alapvető előfeltétele a kiindulóponton való túllépés, a fennálló folytonos meghaladása. Ezt az összefüggést oly módon is megfogalmazta, hogy a tőke nem ismer szent határokat, totális árutermelésének alapkategóriája, az érték pedig nem zár ki semmilyen használati értéket, s így valójában közömbös annak különös formája iránt. Mindez értelmezésében azt is jelentette, hogy a tőke a társadalmi termelőerők, az érintkezés és a tudomány fejlődésének minden egyes fokát korlátként tételezi, amelyet leküzdeni törekszik. Ugyanakkor Marx e termelési mód jellegettségének másik oldalát is ábrázolta, a tőke korlátjának nevezve azt, hogy egész mozgása, dinamikája ellentétekben megy végbe, mivel az általános gazdagság létrehozása a dolgozó egyén elidegenedésével és szegénységével társul. Ezt az ellentétes formát azonban eltűnőnek ítélte, mivel megtermeli önmaga megszűnésének reális feltételeit.

Marx megközelítésében tehát, követve és továbbépítve *A német ideológiában* megfogalmazott állításait, a tőkés társadalmi forma meghaladásának bázisát a termelőerők tendenciális és potenciális általános fejlődése, illetőleg a világpiac egyetemessége, a szűk helyi korlátok leküzdése képezte. Bázisként jelölte meg mindezekkel összefüggésben az egyén egyetemes fejlődésének lehetőségét is, amely nemcsak elgondolt és képzelt, hanem reális is, bár az elidegenülés keretei között. E tényezők összességéből azt a következtetést vonta le, hogy a tőkés társadalmi forma saját történelmét folyamatként fogja fel.⁹

Ezt a törvényszerűséget Marx oly módon is kifejtette, hogy a tőke egyrészt túlhajt a nemzeti korlátokon, a természet istenítésén és a meglévő szükségleteken, ledöntve mindent, ami gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét, valamint a természeti és szellemi erők felhasználását. Másrészt azonban az a tény, hogy minden ilyen határt korlátként tételez és eszmeileg túllép

rajtuk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindezeket reálisan is leküzdí. Dialektikus megközelítésének megfelelően Marx úgy látta, hogy a határok leküzdése egyben állandó tételezésüket is megvalósítja, sőt a tőke egyetemessége végül is azt eredményezi, hogy fejlődése bizonyos pontján önmaga korlátjává is válik. E korlátok aztán arra törekszenek, hogy a tőke szüntesse meg önmagát, megteremtve az átmenetet egy új társadalmi formába.¹⁰

A *Grundrisse* azonban nemcsak elvontan, hanem konkrét politikai gazdaságtani tételeken keresztül is bemutatta, miként kerül ellentétbe a termelőerők fejlődése a tőkés termelési viszonyokkal, munka és tulajdon szétválasztásával. E fejtegetéseiben Marx már nem a termelőerők nagy tömegének létrejöttével, azaz pusztán mennyiségi viszonyokkal magyarázta e leküzdhetetlen ellentmondást, hanem a munkafolyamat jellegének átalakulásával, illetőleg a profitráta tendenciális esésével, és a bruttó nyereségtömeg csökkenésével. Az előbbi változás kiindulópontját abban találta meg, hogy a közvetlen munka használati értéket teremtő szerepe mennyiségileg egy csekélyebb hányadra szorul vissza, minőségileg pedig egy nélkülözhetetlen, ám alárendelt mozzanattá válik az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai felhasználásával szemben. E folyamatot egyben úgy értékelte, hogy a nagyipar fejlődése nyomán a gazdagság termelése egyre kevésbé függ a munkaidőtől és a munkamennyiségtől, miközben a mozgásba hozott hatóerők jelentősége egyre nő, és nem áll semmilyen arányban a termeléshez szükséges munkaidővel. Marx az alkalmazott munkaidő és terméke közötti mennyiségi aránytalanságot azzal a minőséggel kötötte össze, amely a redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma között jön létre, s ez utóbbiból azt a következtetést vonta le, hogy a munka jellege alapvetően megváltozik. Úgy látta, hogy az többé nem a termelésbe bezártként jelenik meg, hanem az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul ahhoz, vagyis tárgy helyett természeti folyamatot iktat maga és az objektum közzé. E változásnak aztán történelmi jelentőséget tulajdonított, hangsúlyozva, hogy ily módon a munkaidő, beleértve a többletmunkát is, többé nem mértéke a gazdagságnak, s így a csereérték a használati értéknek, ami egyben azt jelenti, hogy az előbbin nyugvó termelés összeomlik. E megközelítésben tehát az értéktöbblet elsajátítását a munka értékalkotó szerepének eltűnése szünteti meg, egy olyan változás, amelyet maga a tőke tételez a munkaidő minimumra csökkentése érdekében, az általános munka, a tudomány alkalmazásával.¹¹

A munkafolyamat jellegének átalakulását jellemezve Marx tulajdonképpen szakított *A német ideológia* azon felfogásával, amely a kommunista társadalmat a gépi nagyipar továbbfejlesztett bázisán feltételezte. Ugyanakkor az általános munka, a tudomány szerepéről vallott álláspontja nemcsak a jövő anticipálásán, hanem kora technológiai viszonyainak vizsgálatán is alapult. Nem véletlen, hogy fejtegetésében a tárgyi eszköz funkcióját az iparivá változtatott természeti folyamat, s nem valamilyen megépített robot veszi át, amely feltehetően a már létező erőátvitel, például a légfűtés-csövek működési módját általánosítja.¹²

Az általános munka azért nem rendelkezik értékképző funkcióval, mert a termékének újratermeléséhez szükséges munkaidő egyáltalán nincs arányban azzal, amelyet eredeti létrehozása megkövetel. E tétellel Marx arra utalt, hogy a tudományt mindig értékén alul becsülik, ami tulajdonképpen azt az állítást is magában foglalta, hogy az eredeti alkotómunka, legyen az kutató vagy művészeti tevékenység, a ráfordított munkaidővel semmiképpen sem mérhető. Ily módon Ricardót követte, aki alapfogalmának definiálásakor hangsúlyozta, hogy a munkamennyiség az ugyanolyan módon, szinte korlátlanul előállítható áru értékét határozza meg, az egyedileg létrehozott termékekét, például szobrokét azonban nem.¹³

Marx a tőkekorlát másik konkrét megjelenési formáját, a profittömeg csökkenését, illetőleg a jövedelmezőségi szint tendenciális esését nem a közvetlen munka értékalkotó szerepének teljes eltűnésével, hanem az eleven munka részarányának lényegében folyamatos súlyyedésével magyarázta. Levezetése szerint, ha a profitráta a tőke értékének növekedésénél kisebb arányban esik, a bruttó profit emelkedik, azonos mértékű változások esetén a nyereség mennyisége ugyanaz marad, amennyiben viszont a jövedelmezőségi szint csökken jelentősebben, a pótlólagos befektetés hatására, a profittömeg is mérséklődik. Ezt az összefüggésrendszert történelmi álláspontról a modern politikai gazdaságtan legfontosabb törvényének nevezte; e csökkenés ugyanis egyet jelent a tudományos erők hatalmas fejlődésével, a közvetlen munka arányának relatív esésével és a tőke olyan dimenzióival, mint a fejlett érintkezés, a csereműveletek nagy összege, a piac kiterjedtsége és az egyidejű munka mindenoldalúsága. A marxi elméletben tehát a tőke azért is önmaga korlátjává válik, mert a technikai haladás következtében egy bizonyos ponthoz érkeve a profit tömegének és rátájának süllyedése megszünteti az önértékesítést. Ennek konkrét megnyilvánulását azonban a válságokban látta, vagyis a jelenségeket

nemcsak a hosszú távú, szekuláris trend szempontjából közelítette meg, hanem a ciklikus mozgások következményének is tekintette.¹⁴

A *tőke* III. kötetében Marx csak egy rövid számítással érintette azt a kérdést, hogy a befektetés értéke nőhet anélkül, hogy a profit tömege emelkedne, sőt az utóbbi csökkenhet is. Így nem foglalhatunk állást abban a kérdésben, hogy fenntartotta-e a *Grundriss*-ében megfogalmazott állítását, vagy azt csupán egy matematikai lehetőségként jellemezte, illetőleg a ciklikus válságok egyik kísérő jelenségének értelmezte.¹⁵ Visszatért viszont az abszolút korlát értelmezésére, amelyet most úgy jellemezett, hogy amennyiben a tőkeképzést kevés számú nagytőkés sajátítja ki, akik számára a nyereségtömeg ellensúlyozza a profitráta esését, a termelés tüze kialudna, hiszen e társadalmi formában a jövedelmezőség szintje a hajtóerő. Ezzel összefüggésben Marx újrafogalmazta azt a tételét, hogy a tőke történelmi feladatát és létjogosultságát a munka termelőerőinek kifejlesztése képezi, amelynek révén megteremti egy magasabb szintű termelési mód kialakulásának feltételeit. E téren a mennyiségi viszonyt találta meghatározó jelentőségűnek, hiszen ez esetben tisztán gazdasági megközelítésben, a tőke álláspontjáról válik nyilvánvalóvá e társadalmi forma viszonylagossága, vagyis az, hogy e termelési mód is az anyagi feltételek korlátozott fejlődési időszakának felel meg.¹⁶

Marx és Engels munkásságuk kései szakaszában felismerték, hogy a ciklikus válságok önmagukban nem vezetnek forradalmakhoz, érzékelve azt is, hogy a munkásmozgalmat jelentős térbeli átrendeződés jellemzi, hiszen súlypontja Franciaországból fokozatosan Németországba helyeződött át, amit a korszak egyetlen szocialista kísérlete, a Párizsi Kommün veresége tett véglegessé. Emellett forradalmi mozgalmak Oroszországban is megjelentek, amelyek számukra is felvetették egy ottani radikális társadalmi átalakulás lehetőségét. Marx a *Zasulics*-levelek első fogalmazványában hangsúlyozta, hogy a körülmények egyedülálló összejártsága következtében a még fennálló orosz földközösségek fokozatosan megszabadulhatnak ősi vonásaiktól, és országos méretekben a kollektív termelés elemévé válhatnak. Ezt azért találta lehetségesnek, mert a tőkés termeléssel való egyidejű fennállásuk következtében elsajátíthatják annak pozitív történelmi vívmányait, anélkül, hogy megismételnék a nyugat-európai fejlődés útját, hiszen Oroszország szoros kapcsolatot tart fenn a modern világgal, miközben állami függetlenségét megőrizte. E történelmi ugrás elméleti realitását azzal az érveléssel is alátámasztotta, hogy Oroszország már átvette a gépi berendezés alkalmazását, illetőleg a tőkés csere-

mechanizmust, amelyet Nyugaton évszázadok alatt fejlesztettek ki. Történelmi szempontból a kedvező körülmények közé sorolta azt is, hogy a tőkés rendszer – Nyugat-Európában éppúgy, mint az Egyesült Államokban – szembekerült a dolgozó tömegekkel, a tudománnyal és magukkal a termelőerőkkel. Ugyanakkor jelezte, hogy a tőkés, a cári állam támogatásával, a földközösségek felszámolására törekednek, amit csak egy orosz forradalom akadályozhat meg, melynek kitörését szintén reális lehetőségnek találta. Álláspontja szerint, ha e forradalom még időben érkezik, s biztosítja a földközösségek fellendülését, azok az orosz társadalom megújulásának, illetőleg a tőkés országok feletti fölény elemévé válnak.¹⁷

Különösen ez utóbbi fejtegetés azt a látszatot keltheti, hogy Marx végül is felülvizsgálta korábbi álláspontját, s lényegében elfogadta az egy országban épülő szocializmus elméletét és gyakorlatát. Marx és Engels a *Kiáltvány* második orosz kiadásához írt előszavukban azonban úgy fogalmaztak, hogy amennyiben az orosz forradalom egy nyugati proletárforradalom jeladásává válik, s azok egymást kiegészítik, a közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek. Ez az állítás már csupán abban különbözött korábbi felfogásuktól, hogy a polgári test végtagját Oroszországban találta meg, az ottani változás visszahatásaként értelmezve a fejlettebb államok társadalmi átalakulását.¹⁸

Engels 1894-ben, egy korábbi művéhez írt utószóban, egyrészt megismételte Marxszal közösen vallott álláspontját, hogy amennyiben egy orosz forradalom megadja a jelt a nyugati munkásforradalomra, a közös földtulajdon egy kommunista fejlődés kiindulópontjává válhat. Másrészt viszont jóval egyértelműbben hangsúlyozta, hogy az addig tőkés Nyugat példája és aktív segítsége szükséges az elmaradott államok, így Oroszország lerövidített fejlődési folyamatához. Ezt azzal indokolta, hogy a nemzeti köztulajdon önmagában nem teszi képessé az alacsonyabb szintű társadalmi formákat a szocialista berendezkedés, a kapitalizmus e legsajátabb és utolsó termékének létrehozására. Álláspontját jelentős mértékben befolyásolta az is, hogy folytatódott az orosz földközösségi rendszer felbomlaltása, s így egyre csekélyebb lehetőséget látott arra, hogy e szisztéma fennmarad. Ezt az esélyt azonban nem zárta ki teljesen, ám megjegyezte, hogy ennek első feltétele a cári uralom megdöntése, az oroszországi forradalom, amely nemcsak a parasztokat ragadja ki „mir”-jükből, zárt világukból, hanem új lendületet is ad a nyugati munkásmozgalomnak, meggyorsítva annak győzelmét. Ugyanakkor véleménye

szerint ez utóbbi nélkül Oroszország sem a földközösségekből, sem saját kapitalizmusából nem juthat el a nagy társadalmi átalakulásig, ismét elutasítva a szocializmus egy országban való megvalósulásának lehetőségét. Mindazonáltal Engels röviden arra is utalt, hogy az ottani burzsoázia tart a polgári liberális értelemben végbemenő változásoktól, amelyeknek következményét a belső helyzet miatt senki sem láthatja előre.¹⁹

E fejtegetésből is kiderül, hogy Engels továbbra is összeurópai szinten vizsgálta a forradalom kitörésének lehetőségét, miközben egy világháború bekövetkezésével is számolt, amely aztán vagy a szocializmus azonnali győzelméhez vezetne, vagy legalábbis oly mértékben felforgatná a fennálló rendszert, hogy a tőkés társadalom régi formájában lehetetlenné válna. Ez utóbbi esetben is a társadalmi átalakulás megvalósulását feltételezte, bár 10-15 éves késedelemmel. Még egyértelműbben megfogalmazta változatlan álláspontját egy évvel korábban, Paul Lafargue-hoz írt levelében. Ebben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy még a legfejlettebb nemzetek sem dönthetik meg egyedül a kapitalizmust, mivel az csak nemzetközi akció következménye lehet. Ezt oly módon is megfogalmazta, hogy sem Franciaországban, sem Németországban nem győzhet végérvényesen a szocialista átalakulás, amíg Angliában a burzsoá uralom fennmarad.²⁰

Engels utolsó művében, *Az osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* elé írt Bevezetésében felülvizsgálta a társadalmi átalakulás lehetőségeiről Marxszal együtt vallott korábbi álláspontjukat. Megállapította, hogy a történelem nekik sem adott igazat, amikor 1848–49 viszonylag korai megisméltődését várták, s az akkori eseményeket a szocializmus megteremtésének előjátékaként értékelték. A forradalom elmaradását azzal indokolta, hogy a kontinensen a gépi nagyipar gyors elterjedése a gazdasági fejlettség oly fokán történt, mely még nem bizonyult érettnek a radikális változásra, vagyis a tőkés tulajdonviszonyok még nem korlátozták a termelőerők további fejlődését. Azt is elismerte, hogy a két alapvető osztály szembenállása ekkor még csak Londonban, Párizsban és néhány nagyvárosi központban vált meghatározó tényezővé, amely mostanra viszont mindenhol megjelent. Mindazonáltal úgy találta, hogy Németországban, ráadásul békés úton, választások révén közeledik a nagy átalakulás időpontja, amelyet ez alkalommal nem kapcsolt össze egy összeurópai forradalommal.²¹

Marx és Engels felfogását tehát e téren sajátos kettősség jellemzi. Nemcsak gazdaságtani, hanem meghatározó jelentőségű politikai írásaikban is úgy érzékelték, hogy ez egy perspektivikus, hosszú távú

folyamat, amely akár szükségszerű kudarcokhoz is vezethet, ám más műveikben és leveleikben hamarosan bekövetkező forradalmi változásokkal is számoltak. Koherens, teljesen egyértelmű álláspontot tehát nem alakítottak ki, munkásságukban azonban egyértelműen az előbbi megközelítés határozott túlsúlya érvényesül. Ezért a XX. és a XXI. század eddigi szocialista kísérleteit, jellegüket és a polgári társadalmak restaurációját igazán tudományosan csak az általuk felfedezett, bár részleteiben nem kidolgozott materialista történet-felfogás, s nem a konzervatív, illetőleg a liberális elméletek vagy a vulgármarxizmus alapján értelmezhetjük.

II.

A rövid XX. századot, amely az I. világháború kitörésével kezdődött és az 1989–91-es rendszerváltásokkal zárult le, a szocialista forradalmi kísérletek két típusa jellemezte. Egyfelől, miként ezt Engels előre jelezte, ilyen átalakulások világháborúk közben vagy után zajlottak le, másfelől pedig nemzeti felszabadító mozgalmak jutottak el ehhez a fázishoz. Az első típus tulajdonképpen XIX. századi eredetű, hiszen a Párizsi Kommün is az 1870–71-es porosz–francia háborúra adott válasz volt. Ilyen értelemben az 1917. októberi szovjet-orosz forradalmat – az orosz–japán háborúval összefüggő 1905–07-es előzményével együtt – egyfajta folytatásként is értelmezhetjük, miként Lenin is igazán ezt az előképet tekintette mintának az *Állam és forradalom*ban. E világtörténelmi jelentőségű esemény emellett Marx és Engels egy másik előrejelzését is igazolta, akik, mint előbb részletesen is tárgyaltuk, egy orosz forradalomtól (is) várták a nyugat-európai társadalmi átalakulás megvalósulását. A feltételezett visszahatás azonban, az 1923-ig tartó fellendüléstől eltekintve, végül is elmaradt, s így a Szovjetunió, mint közismert, a szocializmus egy országban történő felépítésének programjával kezdte meg történelmi létét.

Az akkori események egyébként bizonyos fokig a folytonos, permanens forradalom elméletét is igazolták. 1905–07 egy polgári demokratikus átalakítási kísérletnek bizonyult, szocialisztikus elemekkel, 1917 novemberét pedig a cárizmus februári megdöntése előzte meg. E kétszakaszos változás zajlott le Magyarországon is, míg a szintén világháborús vesztes Németországban és Ausztriában a polgári demokratikus forradalom és ennek nyomán a köztársaság kikiáltása a továbbfejlesztési kísérletek ellenére nem lépett ki a tőkés

társadalom keretéből, s másfél évtized után az új államberendezkedés átmenetileg megbukott. Emellett a forradalmi fellendülés rövid időre elérte Olaszországot és Spanyolországot is, ám azokban az államokban, amelyekben megszilárdult a formális polgári demokrácia, a népszuverenitás névleges eszméje érvényesült, a munkásmozgalom megerősödése ellenére a polgári társadalom szilárd maradt, amihez nyilván az I. világháborús győzelem, illetőleg a semleges pozíció is hozzájárult. E tény már önmagában jelezte, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás még nem éleződött ki, amit aztán az is igazolt, hogy az 1929–33-as világgazdasági válság sem vezetett társadalmi átalakuláshoz, sőt döntő szerepet játszott a különféle szélsőjobboldali irányzatok megerősödésében és újabb országokban való hatalomra kerülésében. Ezt követően klasszikus ciklikus válság már csak 1937–38-ban zajlott le, s így végleg megszűnt annak lehetősége, hogy ilyen gazdasági esemény idézzen elő forradalmi helyzetet.

A II. világháború után jött létre az ún. szocialista világrendszer, más terminológiával a második világ, forradalom azonban csak Jugoszláviában és Albániában volt, amely a német megszállás elleni nemzeti felszabadító háborúból fejlődött ki. A többi államban a társadalmi átalakulást a szovjet katonai jelenlét idézte elő, s így valóságos forradalmi folyamat azokban az országokban sem ment végbe, amelyekben, mint Bulgáriában és Csehszlovákiában, a kommunisták kiemelkedő vagy jó eredményeket értek el az 1946. évi választásokon.²² Mindazonáltal nem helytállók azok a vélemények, amelyek szerint a kelet-közép-európai és a balkáni változások a jaltai megállapodás következtében jöttek létre. 1944–45-ben a Szovjetunió még nem törekedett rendszerének exportálására, erről csak 1946–47 fordulóján, a győztes szövetséges hatalmak együttműködésének végleges megszűnésekor döntött. Ez egyértelműen kitűnik abból, hogy a háború befejezésekor egész Európában az antifasiszta politikai erők népfrontjellegű kormányzását javasolta, s ezért a kelet-közép-európai és a balkáni országokban sem törekedett a proletárdiktatúra bevezetésére felülről.²³ Ezt egyébként a hatalmát forradalmi úton kiépítő jugoszláv párt nem vette figyelembe, ami megalapozta a Szovjetunióval 1947–48-ra kialakult éles konfliktusát.

A nemzeti felszabadító mozgalmak esetében, bár jelentős külső, elsősorban szovjet támogatást kaptak, a társadalmi átalakulást elsődlegesen a belső politikai erőviszonyok tették lehetővé. Először 1945-ben Vietnámban zajlott le ilyen változás, amely aztán, mint

közismert, két hosszú háborúhoz vezetett. E körbe sorolhatjuk az 1949-ben győztes kínai és az 1959-es kubai forradalmat is – e két ország ugyan jogi értelemben nem volt gyarmat, ám az előbbiben a japánok, az utóbbiban pedig az amerikaiak elleni küzdelem erőteljes nemzeti színezetet adott az ott zajló reguláris, illetőleg gerilla háborúnak. Bizonyos fokig Észak-Koreában is hasonló folyamat ment végbe, bár ott a szovjet katonai jelenlét meghatározó szerepet játszott az átalakulásban, éppúgy, mint Laosz esetében a vietnámi hatás. Az 1960–70-es években aztán a gyarmati rendszer felbomlása számos fekete-afrikai államban vezetett nem kapitalista, valamint nyíltan szocialista orientációjú rendszer kialakulásához, az arab világban pedig sajátos, magukat szocialistának valló berendezkedések létrejöttéhez. Mindezen folyamatok azt eredményezték, hogy a társadalomátalakítási kísérletek a világgazdasági rendszer félperifériája után a periférián is megjelentek, részben olyan államokban, amelyekben a tőkés termelési mód alapvető osztályai épphogy létrejöttek, vagy ki sem alakultak, miközben a törzsi vagy a faluközösségi viszonyok lényegében fennmaradtak. E kísérletek, mint erre előbb már utaltunk, jelentős támogatást kaptak a Szovjetuniótól, valamint a második világ néhány más államától, egyes országok pedig Kínától és Kubától is.

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy Nyugat-Európában a társadalmi átalakulás legalábbis elvont lehetősége nem állt fent. A II. világháború befejezésekor ugyanis a tőkés termelési mód stabilitása rövid ideig egész Európában megrendült, mivel akkor a legyőzött náci, illetőleg fasiszta rendszert a kapitalizmus szükségszerű következményének tekintették. A munkásmozgalom mindkét irányzata, a mérsékeltbb szociáldemokraták és a radikálisabb kommunisták Nyugat-Európában is meghirdették az új típusú, haladó vagy népi demokráciát, az előbb már említett népfront keretében, amely szocialista követeléseket is megvalósít, megkezdvé a társadalom lassú, ám folyamatos szocialisztikus jellegű átalakítását. A győztes nagyhatalmak ellentéteinek kiéleződése aztán 1947-ben e korszak lezáródásához vezetett, a kapitalizmus korábbi időszakához azonban nem térhettek vissza. A burzsoázia és a proletariátus addig nem létező osztálykompromisszuma alapján viszonylag széleskörű jóléti intézményrendszert építettek ki, anticiklikus gazdaságpolitikával kiküszöbölték a klasszikus válságokat és néhány országban a gazdaság meghatározó szektorainak egy részét államosították. E fejlemények hatására megjelentek azok a nézetek, amelyek a kapitalizmus és a

szocializmus közeledését, konvergenciáját várták, feltételezve, hogy perspektivikusan a társadalmi formák egymásra hatásából egy új, mindkettő elemeit tartalmazó szintézis jöhet létre.

Két államban, Olaszországban és Franciaországban, ahol a kommunista párt a hidegháború kezdete után is jelentős befolyással rendelkezett, a szocialista átalakulás lehetősége sem került le a politikai napirendről. Sőt, az utóbbiban, 1971-es fordulata után a szocialista párt is elhatárolódott a tőkés termelési mód alapviszonyait elfogadó szociáldemokráciától, meghirdetve a demokratikus szocializmus programját. 1981-ben, a baloldali szövetség választási győzelmét követően, a szocialista-baloldali radikális-kommunista kormánykoalíció kísérletet is tett céljai elérésére. Ennek érdekében három nagy strukturális programot jelentett be: a közigazgatás regionális decentralizálását, a munkások és a szakszervezetek jogosítványainak kiszélesítését, valamint egyes ipari csoportok, bankok és pénzügyi társaságok széleskörű államosítását. A tőke menekülése és más gazdasági zavarok következtében azonban 1984-ben a kormány gazdaságpolitikai fordulatot hajtott végre, felhagyva a demokratikus szocialista kísérlettel, amelynek hatására a kommunisták kiváltak a kabinetből. Így az átfogó programból tartósan csak az ország regionalizálása valósult meg.²⁴

Választások útján korábban Chilében is megkísérelték a társadalom radikális átalakítását. 1970–73 között a hat pártból álló Népi Egység kormánya nemcsak államosításokat hajtott végre és szociális intézkedéseket hozott, hanem az állami tevékenység társadalmosítását is megkezdte, bízva a fegyveres erők demokratikus, alkotmányos elkötelezettségében. E szervezetek azonban, mint közismert, az Egyesült Államok támogatását is élvezve, megdöntötték a kormányt, negyedszázadra útját állva a dél-amerikai demokratikus szocialista kísérleteknek.

Forradalmak tehát éppen a tőkés világ gazdasági rendszer centrumállamaiban nem törtek ki, azokban, amelyekben a termelőerők a legmagasabb fejlettségi szintet érték el. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kapitalizmus még nem jutott el létének végső határához, vagyis a társadalomátalakítási kísérleteket más okok idézték elő. Mivel e változások, mint előbb már említettük, a félperiférián és a periférián mentek végbe, ahol a polgári berendezkedés csak részben vagy egyáltalán nem fejlődött ki, úgy is fogalmazhatunk, hogy e forradalmakat nem megszilárdult kapitalista államok ellen vívták, miként ezt 1917 októberében Perry Anderson megállapította.²⁵

E ponton azonnal felmerül az a kérdés, hogy akár egy politikai forradalom, illetőleg egy rendszer exportja, akár egy választási győzelem milyen szerepet játszhat egy új társadalmi forma kialakításában. A klasszikus polgári és a demokratikus forradalmak tapasztalatai azt mutatják, hogy ilyenkor elsősorban a politikai berendezkedés, az államforma és a kormányzati rendszer, illetőleg a tulajdon jogi szabályozása változik meg, hosszabb távon pedig a jogrend egészét átalakítják. Ugyanakkor a tőkés magántulajdon már korábban létrejött, s így a nagy társadalmi átalakulás mindenekelőtt a feudális földtulajdon, illetőleg maradványaik felszámolását jelentette. Az eddigi valóságos vagy imitált szocialista forradalmak hasonló rendszabályokat vezettek be, azzal az eltéréssel, hogy ahol győztek, jelentős mértékű tőkés állami tulajdon nem jött létre. Egy politikai változás ugyanakkor önmagában nem tudja megváltoztatni a termelőerők fejlettségi szintjét, s ezzel összefüggésben a munka termelékenységét, illetőleg a munkamegosztás struktúráját, ami egyben azt jelenti, hogy a tulajdonforma döntő elemét, a reális elsajátítás jellegét és a munkaerő feletti rendelkezést sem. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a forradalmak utáni társadalmak is a gépi nagyiparra, a rész munkás és az összmunkás elmentetére épültek, sőt az ilyen államok egy részében ezt az üzemmódot erőltetett iparosítással hozták létre. Ily módon a gyárszervezetet az egész társadalomra kivetítették, megteremtve az állami tulajdon túlsúlyán nyugvó, a munkásönigazgatást kizáró tervutasításos rendszert.

A politikai felhőrégióban végbemenő változás szükségszerű korlátai a félperifériás, illetőleg perifériás pozíció következtében a parasztság túlsúlyával és a kezdődő nemzeti mozgalmakkal társultak. E meghatározó tényezők a szovjet rendszer történelmi útját éppúgy alapvetően meghatározták, mint a szocializmus egy országban történő felépítésének kényszere. A parasztság mennyiségi túlsúlya, a tőkés környezettel társulva, az ún. eredeti szocialista felhalmozáshoz, s ennek részeként az 1929–33-as kényszerkollektivizáláshoz vezetett, amely a terrorisztikus eszközöket is alkalmazó sztálini modell objektív alapját képezte. Az akkori fejlemények teljes mértékben szemben álltak Engelsnek a parasztkérdésben vallott álláspontjával, amely e kisárutermelők kisajátítását egyértelműen elutasította, s Marx azon nézetével is, amely a szocialista Oroszország egyik legfontosabb feladatának a földközösségek támogatását tekintette.²⁶ Hozzájárultak e modell kialakulásához az előbb említett nemzeti mozgalmak is, amelyek már az októberi forradalom győzelme után azonnal az ország teljes szétesésének veszélyét idézték elő.

Mindezen tényezők együttes hatására az októberi forradalom után szükségyszerűen olyan politikai rendszer alakult ki, amely nemcsak abban az értelemben volt diktatúra, hogy a hatalomra került társadalmi csoport érdekeit biztosította, hanem módszereiben is. E berendezkedés nemcsak Marx és Engels elképzeléseivel állt ellenétben, amely végül is a Párizsi Kommün modelljére épült, hanem az ahhoz hasonló szovjet formával is. Lenin az *Állam és forradalom*ban még azt hirdette, hogy mindenkit be kell vonni az állam igazgatásába, vagyis nincs szükség elkülönült bürokratikus apparátusra, amely azonban már az ő kormányzati időszakában létrejött, majd a sztálini modellben végérvényesen megszilárdult. Lényegét az egypártrendszer, azaz a kommunista párt hatalmi monopóliuma alkotta, amely nemcsak tagjain keresztül, hanem közvetlenül, szervezeti úton is irányította az állami szerveket, s így a főhatalom tényleges birtokosává vált. A szűken értelmezett államszervezetten belül a szovjet típusú törvényhozás, illetőleg az azt helyettesítő prezidium semmilyen hatalommal nem rendelkezett, s a kormány is csupán korlátozott körben hozhatott döntéseket. E berendezkedésben természetesen az állampolgárok kollektív politikai jogai is csak kevésbé, illetőleg egyáltalán nem érvényesülhettek, s így azt nemcsak a polgári és szociáldemokrata kritikusok, hanem Antonio Gramsci és a világtrendszert kutató Giovanni Arrighi is indokoltan nevezhették önkényuralomnak. Az olasz kommunisták egykori főtitkára azt is hangsúlyozta, hogy ez elkerülhetetlen, ám ideiglenes állapot, mely elvezet majd a szabályozott társadalom demokratizmusához.²⁷

1946–47 fordulóján, mint erre előbb már utaltunk, a Szovjetunió már döntött a kelet-közép-európai és a balkáni térség átalakításáról, ami egyben saját rendszerének exportálását is jelentette. Ily módon a sztálini modell más országokra is kiterjedt, melyet egyébként akkor a szocializmus egyetlen lehetséges berendezkedésének tekintettek. A kikényszerített változtatás, amely tulajdonképpen imitált forradalom volt, azonban nem jelentett tökéletes másolást, mivel az érinett országok államberendezkedésében az előző évek népfrontjellegű elemei névlegesen fennmaradtak. Ezt azzal a formulával fejezték ki, hogy a népi demokrácia, melyet addig polgári demokratikus rendszernek tekintettek, valójában proletárdiktatúra, ám szovjet forma nélkül. E sajátos átmenetnek megfelelően Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban és Bulgáriában formálisan fennmaradt a többpártrendszer, Magyarországon pedig nem az állampárt, hanem a Népfront listájára szavaztak, s a kormányban a Független Kisgazdapárt, illetőleg a Nemzeti Parasztpárt is tárcákkal rendelkeztek.

A sztálini modelltől először Jugoszlávia tért el, amely 1953-tól a vállalatok szintjén megkezdte sajátos öngazgatási rendszerének kialakítását, az 1956 februárjában megtartott XX. kongresszussal pedig a szovjet érdekszférában is megkezdődött a desztalinizálási folyamat. Ez nemcsak a tömeges represszió fokozatos megszüntetését jelentette, hanem gazdasági reformkísérletek sorozatát is, melyek a túlcentralizált tervutasításos rendszer módosítására, illetőleg felszámolására irányultak. Ezek közül az első 1956–57-ben, egy súlyos politikai válság után Lengyelországban zajlott le, mely a szovjet típusú berendezkedést egy önálló lengyel szocializmusmodellel próbálta felváltani. Ennek elméleti alapját Michal Kalecki fogalmazta meg, aki abból indult ki, hogy a központi tervezést az üzemi tanácsok intézményével kell összekapcsolni. Reformkoncepciója kettős célt szolgált; egyfelől a tervgazdasági döntések demokratizálására, másfelől a partikuláris érdekek túlsúlyának megakadályozására irányult. Kalecki nemcsak abban látott veszélyt, hogy az üzemi tanácsokat a központi tervapparátusok maguk alá rendelik, s így a reform látszólagossá válik. Súlyos problémaként értékelte azt is, hogy az üzemi tanácsok szembe kerülhetnek a központi tervezéssel, ami véleménye szerint jelentős gazdasági zavarokat idézhet elő. A központi irányítás és a demokratikus döntéshozatal egyszerre történő érvényesítésének kísérlete azonban hamar lekerült a politikai napirendről, mivel az üzemi tanácsok a gyakorlatban elvesztették befolyásolási lehetőségeiket.²⁸

Más utat választott a magyar pártvezetés, amely már az 1956-os nemzeti felkelés leverése után megfontolta piaci ösztönzők alkalmazását a tervgazdaság működési rendszerében. 1957-ben ugyan e reformot elutasította, s az 1960-as évek elején a tervutasításos szisztéma szervezeti egyszerűsítésével kísérletezett, 1965-től azonban visszatért korábbi elképzeléséhez, s három évi előkészítés után 1968 januárjában bevezette az új gazdasági mechanizmust. Ennek lényegét a tervszerű piacsabályozás képezte, amely megszüntette a természetes tervmutatókat és kiszélesítette a vállalati vezetés, a technostruktúra döntési jogosítványait, középpontba állítva a nyereség kategóriáját. Ez azonban ténylegesen nem profitráta-, hanem profittömeg-érdekeltséget jelentett, hiszen a menedzsment nem saját tőkét fektette be, s ezáltal felerősítette a munkakörükkel azonosuló vezetők amúgy is meglévő túlberuházási hajlamát. Részben az ezen alapuló egyensúlyzavarok, részben a szovjet politikai nyomás következtében 1972-től a gazdaságirányítási reform folytatását leállították, sőt egyes elemeit vissza is vonták, 1977–78-tól, a kezdődő eladósodási időszakról

azonban a továbblépés ismét mapirendre került. E második hullám keretében 1984-ben a vállalatokat három csoportba sorolták; az államigazgatási irányítás alatt maradó nagy cégek mellett megjelentek a vállalati tanácsok, illetőleg a közgyűlések által vezetett gazdasági egységek is, amelyekben bizonyos fokig a munkásönigazgatás elve is érvényesült. Az ezt követő változtatások, mint például a kétszintű bankrendszer megteremtése, az adóreform és a polgári társasági formák bevezetése pedig már tulajdonképpen a rendszerváltást készítették elő.

Piacgazdasági intézmények alkalmazásáról döntött 1968-ban az új csehszlovák kommunista vezetés is, amely e törekvését a politikai rendszer átfogó demokratizálásával kapcsolta össze. 1968 augusztusában az öt ország katonai intervenciója véget vetett e kísérletnek, azt követően pedig Csehszlovákia is az NDK által kezdeményezett reformokat vette át, mely a tervutasításos rendszer technokrata, kibernetikus modernizációját jelentette.

A bevezetett piaci jellegű átalakítás nem korlátozódott a kelet-közép-európai és a balkáni térségre. Kína 1979-ben, a maoista kulturális forradalom felszámolása után egy vegyes gazdasági rendszer kiépítéséhez kezdett, s 1986-tól Vietnám, meghirdetve a doi-moi-t, a szocialista orientációjú piacgazdaság megteremtésének útjára lépett. E reformok, már a kelet-közép-európai rendszerváltásokat követő időszakban, mindkét országban sikeresnek bizonyultak, ám ugyanakkor egy új burzsoázia kialakulásához is vezettek.

A mechanizmusreformok tehát, a többnyire alárendelt mozzanatként megjelenő önigazgatási elemek kivételével, a polgári viszonyok szimulálására, illetőleg vegyes gazdasági rendszer megteremtésére irányultak. Mindez tulajdonképpen azon világtörténelmi helyzet másik oldala volt, hogy a legfejlettebb tőkés társadalmakban a formaváltás kényszerének időszaka még nem jött el. Mindazonáltal, különösen a desztalinizáció kezdetétől a globalizált liberálkapitalizmus megjelenéséig tartó időszakban, az 1950-es évek közepétől 1973–75-ig mind a Szovjetunióban, mind a kelet-közép-európai és a balkáni államokban gyors ütemű gazdasági fejlődés zajlott le, amit elsősorban a munkaerőnek a mezőgazdaságból az iparba történő átáramlása és a tőkés termelési módra jellemző keresletkorlát hiánya tett lehetővé. Így például Magyarországon 1957 és 1973 között az évi átlagos növekedési ütem 6,8% volt, amelynek eredményeként e periódus záróévében az egy főre jutó GNP az európai átlag 89,1%-át tette ki, szemben a 35 esztendővel korábbi 67,2%-kal.²⁹ Megalapozatlanok

tehát azok a vélemények, amelyek a tervgazdaságokat eleve fejlődésképtelen, stagnáló berendezkedéseknek írják le, s az említett térségek viszonylagos elmaradottságát a tőkés termelési mód felszámolásával magyarázzák. Ugyanakkor kétségtelen, hogy részben a gyors növekedés következtében ezen országok belső erőforrásai lényegében kimerültek, ami aztán fejlődésük érzékelhető lassulásához – vagy rövid idő alatt bekövetkező eladósodásukhoz – vezetett. Az adósságállomány kezelésének kényszere a korábbiaknál jóval látványosabbá tette a második világ országainak alapvető gazdasági gyengeségét, termékeik alacsony versenyképességét (vagy teljes versenyképtelenségét) a világpiacra, amit az 1980-as években már a tőkés termelési mód megszüntetésével és ezzel összefüggésben a tervgazdálkodások reformálhatatlanságával magyaráztak. Ezt azonban nem a társadalmi forma különbsége, hanem az értéktörvény világpiaci érvényesülése idézte elő, amit Marx *A tőke* I. könyvében tárgyalt. Az értékképzést nemzetközi alkalmazásban úgy értelmezte, hogy az intenzívebb nemzeti munka egyenlő idő alatt több értéket termel, a termelékenyebbnek nevezett munka pedig intenzívebbnek számít, az intenzitási és a termelékenységi szint pedig a gazdasági fejlettségtől függ. Ebből az összefüggésrendszerből azt a következtetést vonta le, hogy ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket az egyes országokban egyenlő idő alatt termelnek, eltérő az értékük, amely különböző árakban, azaz pénzüsszegekben fejeződik ki.³⁰ A nagyobb termelékenység intenzívebb munkaként való megjelenése azt eredményezte, hogy a félperifériás tervgazdaságokban szükséges munkaráfordítások egy részét a világpiacokon nem lehetett érvényesíteni, s így az exporttevékenység tartósan veszteségesé vált, amit állami támogatásokkal, illetőleg valutaleértékelésekkel próbáltak ellensúlyozni. Ezen eszközök alkalmazása azonban nem küszöbölhette ki a rendszeres külkereskedelmi, illetőleg folyó fizetési mérleghiányt, lényegében kizárva a társadalmi átalakulástól várt felzárkózást. E téren a helyzet egyébként a rendszerváltozás után sem változott: az újra kapitalistává vált országok exportjának túlnyomó részét az odatelepült multinacionális cégek bonyolítják le, általában anyavállalataiknak történő szállítások formájában, míg a hazai nagy- és középtőke főképp a belső piacra termel. E tény már önmagában cáfolja azt a feltételezést, hogy a versenyképesség hiányát a tőkés magántulajdon időleges felszámolása idézte elő.

Hasonló korlátok jellemezték a politikai reformkísérleteket is, melyek felemás jellegét vagy elmaradását számos politikus és kutató

a rendszerváltások alapvető okának tekintett. Az államszervezeten belüli átalakítások nem változtattak azon, hogy a hatalmat a kommunista pártok monopolizálták, kizárva a versengő pluralizmust. Ennek következtében az SZKP XXII. kongresszusán meghirdetett társadalmisítási kísérletek éppúgy megghiúsultak, mint ahogy Magyarországon sem vezetett érdemi változáshoz a fakultatív, majd 1983-tól az országgyűlési és tanácstagi választásokon a kötelező többes jelölés, Jugoszláviában pedig a megbízatások időtartamának korlátozása. A pártállami berendezkedés természetesen nem volt véletlen. Döntő okát az új termelési mód létrejöttékor szükségszerűen fennálló legitimitációs hiányban találhatjuk meg, melynek hatását nyilvánvalóan súlyosbította az a tény, hogy a szocialista rendszer gazdasági alapja hiányzott, amit az állam társadalomátalakító funkciója pótol. Egyes államokban, így különösen Magyarországon és Jugoszláviában a pártvezetés arra törekedett, hogy az erőszakot mindinkább a Gramsci által értelmezett hegemoniával, a konszenzussal váltsa fel, ami átmenetileg bővítette is a rendszer bázisát, amikor azonban a hatalom végérvényesen szakított önkényuralmi vonásaival, az nem a támogatottság további növekedéséhez, hanem a szocialista kísérlet szinte azonnali bukásához vezetett, amihez a pártállami vezetés egy részének rendszerváltó szándéka is hozzájárult. Gramsci korábban már hivatkozott érvelését egyébként úgy folytatta, hogy az önkényuralmi és kényszerítő beavatkozások csökkentése a szerves szabadság kezdetét jelenti, ám ebből nem következethetünk új liberalizmusra.³¹ A rendszerváltások során azonban nem a szabályozott társadalom szerves szabadságának kora köszöntött be, hanem a polgári társadalom helyreállítása ment végbe.

Az 1989–91-ben lezajlott történelmi horderejű változások közvetlen oka természetesen nem a gazdasági és politikai reformok elégtelensége, elmaradása, illetőleg a tervgazdasági rendszerek bürokratikus jellege, avagy gyenge alkalmazkodóképessége volt. E döntő jelentőségű fordulatot az 1986 októberében kötött titkos szovjet–amerikai megállapodás idézte elő, amely határidők megjelölése nélkül arról szólt, hogy a kelet-közép-európai és a balkáni térség visszakerül a nyugati érdekszférába. Ez viszonylag rövid időn belül, a dominóeffektus jellegének megfelelően bekövetkezett, miközben Kína, Vietnám, Laosz, Észak-Korea és Kuba megőrizte rendszerét. Ily módon a nemzeti felszabadító mozgalmakból kifejlődött berendezkedések fennmaradtak, a szovjet érdekszférától független Jugoszlávia pedig, a Szovjetunióhoz hasonlóan alkotóelemeire szétesve egy évtized sú-

lyos háborús konfliktusain keresztül hajtotta végre a rendszerváltást, mely egyébként, környezetének hatására, az elszigetelt Albániában is lezajlott.

E vázlatos áttekintés után szükségszerűen felmerül az a kérdés, hogy milyen jellegű társadalmaknak tekinthetjük e korai, magukat szocialistának nevező rendszereket. A baloldali gondolkodók számottevő része e berendezkedések jellemzésére az államkapitalizmus kategóriáját használja, azon az alapon, hogy a radikálisnak tűnő változások ellenére fennmaradt az árutermelés, a bérmunka, a gyári munkamegosztás és az elidegenedés, vagyis nem történt meg a munkásosztály felszabadítása. E megközelítés keretében azt is állítják, hogy az értéktöbbletet továbbra is kisajátították, csak az igazgatók magántestületeinek helyét az állam, pontosabban annak hivatalnokai foglalták el. Ezen érvelés alapján a rendszerváltást szorgalmazó reformerők álláspontjukat részben azzal támasztották alá, hogy a diktatórikus és nem hatékony államkapitalizmust a demokratikus és hatékony magánkapitalizmussal kell felváltani. Sőt, később, már a fordulatot követően, olyan nézetek is megjelentek, hogy valójában nem is zajlott le rendszerváltás, hiszen csupán annyi történt, hogy a tőkés berendezkedés egyik formájáról egy másikra tértek át.

A szocialista kísérletek államkapitalistává minősítését azonban a materialista történelemfelfogás keretében nem tekinthetjük tudományosan megalapozottnak. Ezen elmélet szerint ugyanis a tőkés termelési mód alapstruktúráját a munka és a tulajdon olyan szétválasztása képezi, melyben a termelőeszközök vállalkozók magántulajdonába kerülnek, a bérmunkások pedig, eleven munkaerejüket pénzre cserélve, alkalmazójuk számára értéktöbbletet termelnek, s ezáltal a tőkeviszonyt is újratermelik. Az elsajátítás magánjellegét az sem számolja fel, hogy a nagyobb cégek túlnyomó többsége társasági formában működik, melyek akár hosszú láncolatokat is alkothatnak, mivel a háttérben a valódi tulajdonosok magánügyének, akik a vállalati jövedelmek után legalább osztalékban részesülnek. Döntő jelentőségű az is, hogy a termelőeszközök magántulajdonának felszámolása és az állami irányítás következtében a gazdasági egységek nyereségüket kizárólag saját maguknál fektethetik be, vagyis nem volt tőkeáramlás, s ennek megfelelően értékpapír-kereskedelem sem. Ezzel szemben a tervgazdaságok párt- és állami hivatalnokai, valamint közvetlen gazdasági vezetői nem tulajdonosokként viszonyulnak az állami cégekhez, hiszen nem saját tőkéjüket fektették be, s pozíciójuk átörökítésére sem nyílt lehetőségük. Az államosítás, illetőleg a szövetkezetesítés a tőkés

magántulajdonosi viszonyt szüntette meg, amely nélkül semmilyen kapitalizmusról nem beszélhetünk.

Az államkapitalizmus ugyanakkor természetesen tudományos értékű kategória, ám nem alkalmazhatjuk a tőkés magántulajdont átmenetileg felszámoló társadalmak jellemzésére. Egyfelől a jelentős államosításokat végrehajtó polgári berendezkedések esetében használhatjuk ezt a terminológiát, melyekben az állami szektor jelentős mértékben hozzájárult a gazdasági növekedéshez, mint például 1945 után Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban vagy Ausztriában. Másfelől államkapitalista elemek a Szovjetunióban is megjelentek, ám még a sztálini modell létrejötte előtt, a NEP-korszak idején, amikor külföldi tőkéseknek koncessziókat adtak, illetőleg a hazai magántőkének is korlátozott mozgásteret biztosítottak. Az államilag ellenőrzött szovjet kapitalista szektor tehát éppen akkor szűnt meg, amikor áttértek az ötéves terveken alapuló direkt tervutasításos gazdaságirányítási rendszerre.³²

Lenin egyébként az államkapitalista kategóriát kettős értelemben használta. Nemcsak a NEP előbb említett sajátosságait jellemezte e fogalommal, hanem alkalmazásával arra is utalt, hogy a szovjet társadalom egészében még egyfajta polgári viszonyrendszer uralkodik. E kifejezést tehát abban az értelemben használta, mint Marx *A gothai program kritikájában*, ezzel is jelezve, hogy az új termelési mód még számos területen viseli a korábbi berendezkedés sajátos vonásait.

Más baloldali gondolkodók ugyanezen rendszerek elméleti leírására az államszocializmus kategóriáját alkalmazzák. E fogalom Marx és Engels életművében is megjelent, ám egészen eltérő tartalommal, mivel Lassalle államsegélyeken alapuló szövetkezeti koncepciójára, illetőleg a bismarcki Németország államosításaira vonatkozott.³³ A szocialista kísérletek során létrejött berendezkedések esetében viszont e terminológia azt jelenti, hogy a tőkés magántulajdont az állami tulajdon túlsúlya, az erre épülő gazdaságirányítás, a politikai szervezet monopolizált hatalma és a dolgozók bérmunkás státuszának fennmaradása jellemzi. E kategória azért tűnik alkalmasabb fogalmi eszköznek e társadalmak jellegzetességeinek leírására, mert a fennmaradt gyárszerű munkamegosztást, a bérmunkás létet és a többletsajátítást nem a tőkeviszony továbbélésével magyarázza, hanem e jelenségeket sajátos, kizárólag e berendezkedésekre jellemző összefüggésekkel próbálja értelmezni.

Első közelítésben az államszocializmussal szinonim terminológiának tűnik a politikai szocializmus, amely azonban az előzőtől

mégis bizonyos fokig eltérő sajátossággal rendelkezik. Szigeti Péter, aki műveiben e két kategóriát felváltva használta, egy helyen úgy fogalmazott, hogy a politikai szocializmus a gazdasági szocializmus hiányának pótléka, amivel arra utalt, hogy e berendezkedést nem egyszerűen valamilyen torzulás idézte elő, hanem az az elemi tény, hogy nem saját termelési viszonyai alapján jött létre. Értelmezésében ez egyben azt is jelenti, hogy e társadalmak, miközben (átmenetileg) felszámolták a tőkés magántulajdont, *A gothai program kritikájában* kifejtett alsó fokot sem érték el. A politikai szocializmus fogalmát emellett összekapcsolta Marx nyerskommunizmus-elméletével, amely már átvezet ahhoz a kérdéshez, hogy az eddigi szocialista kísérleteket, azok részleges sikereit, történelmi bukásait és néhány országban történő fennmaradását miként értelmezhetjük a materialista történefeltételek alapján.³⁴

Az 1917-es októberi forradalom óta végbement társadalmi átalakulások olyan berendezkedéseket hoztak létre, amelyek megfelelnek a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* vázolt nyerskommunizmusnak. E rendszerekben ugyanis az állam közösségi tőkésként lép fel az egyes egyénekkel szemben, mindenkire kiterjeszti a munkás meghatározást, amivel a munka közössége és a munkabér viszonylagos egyenlősége, az annyit bírált egyenlősdi jár együtt. Ez a nyers, marxi megfogalmazás szerint egyben gondolatlan kommunizmus ugyanakkor magát már egy magas fokot elért társadalomnak tartja, mely a fejlett szocializmus kategóriájában fejeződik ki. A magántulajdon pusztán negatív megszüntetése, vagyis a valóságos közösségi tulajdon hiánya azt is jelenti, hogy az állam kezében egy alanytalan vagyontömeg koncentrálódik, melyhez mindenki, a gyárszerű munkamegosztás rendszerében menedzserként, alkalmazotként, illetőleg fizikai munkásként viszonyul, beleértve a legmagasabb szintű párt-, illetőleg állami vezetőket is. Ez a döntő oka annak, hogy e berendezkedéseket, mint előbb már tárgyaltuk, nem minősíthetjük államkapitalistáknak.

A nyerskommunizmus a marxi elméletben egyben politikai is, amely despotikus vagy demokratikus egyaránt lehet. Ez ugyanakkor nem jelentette a pártállami szisztémák anticipálását, hiszen 1844-ben, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* keletkezésekor szocialista és kommunista pártok még sehol sem alakultak ki. A XX. századi tapasztalatok a despotikus, illetőleg monopolisztikus berendezkedések túlsúlyát mutatták, miközben a korábban már említett desztalinizációs folyamatok részeként rendszeresen felmerült a demokratizálás igénye,

a szocialista demokrácia fejlesztésének programjaként. Ugyanakkor, bár az adott berendezkedések számára a demokratikus államrend létrehozása vagy legalábbis megvalósításának kísérlete alapvető fontosságú kérdés (volt), ez önmagában még nem vezet(ett) az új társadalmi forma saját gazdasági alapon történő fejlődéséhez.³⁵

Ráadásul nem egyszerűen nyers, hanem egyben helyi kommunizmusok jöttek létre, *A német ideológia* fogalmi rendszere szerint, mégpedig a tőkés világgazdasági rendszer félperifériáján, illetőleg perifériáján. Bár egyes államokban, mint például Magyarországon és Jugoszláviában korábban ismeretlen mértékű életszínvonal-emelkedés zajlott le, a kapitalista centrumországokhoz képest az ínség fennmaradt, amit a menedzserek beruházási hajlamán nyugvó hiánygazdaság még fel is erősített. Ily módon a nyugat-európai országok jóval magasabb fogyasztási szintje a közismert demonstrációs hatást idézte elő, azt a látszatot keltve, hogy a kapitalizmus restaurációja rövid időn belül hasonló helyzethez vezet a kelet-közép-európai és a balkáni térségben is. Emellett az a marxi–engelsi tétel is érvényesült, amely szerint az érintkezés bővülése szükségszerűen felszámolja a helyi kommunizmust, miközben ennek ellentéte, a bezárkózás sem jelentett biztosítékot a rendszerváltásokkal szemben. Ehhez a felzárkózás elmaradása is hozzájárult, amit a világrendszer-elmélet egyik vezető képviselője, Giovanni Arrighi azzal magyarázott, hogy a tőkés világgazdaságba bekapcsolódott szocialista államok nem tudták elkerülni a kizsákmányolást, az autarchiára törekvők pedig a kirekesztést.³⁶ Az eddigi szocialista kísérletek bukását és a mostanáig fennmaradtak felemás pozícióját tehát végső soron a tőkés világgazdaság létében találhatjuk meg, amelynek bázisán a félperifériás és a perifériás helyi nyerskommunizmusok létrejöttek.³⁷

Ez pedig azért következhetett be, mert a tőkés termelési mód még nem ütközött önmaga korlátjába, nem érkezett el azokhoz a határokhoz, amelyeket Marx a *Grundriss*-ben és *A tőke* III. könyvében kifejtett. Ily módon igazolódott az a marxi állítás is, hogy a proletariátus mindaddig csak időlegesen döntheti meg a burzsoázia uralmát, ameddig a polgári társadalomban nem fejlődtek ki azok a termelőerők, amelyek e forma eltörlését szükségszerűvé teszik. Mindez pedig a materialista történeutfelfogás azon tételét is megerősíti, hogy a végleges szocialista átalakulást csak nemzetközi akció, legalább az uralkodó, vagyis a tőkés centrumot alkotó népek együttes tette valósíthatja meg, a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok végsőig kiéleződött ellentmondásának bázisán.

Mindazonáltal a politikai szocializmus vagy nyerskommunizmus megítélésében a pozitív, történelmileg előremutató mozzanatok is látnunk kell. Történelmük bebizonyította, hogy a gazdasági növekedés nem előfeltételezi a tőkés magántulajdont, a tényleges egyenlőségre való törekvés pedig nem áll ellenétben az emberi természettel, illetőleg egy társadalom kohéziójával, működőképességével. Egyes országokban, mint előbb már jeleztük, átmenetileg jelentős életszínvonal-emelkedést is biztosított, illetőleg érzékelhető társadalmi mobilitást tett lehetővé. A félperiférián tehát viszonylag hosszú ideig jobb teljesítményt ért el, mint a hasonló fejlettségi szinten álló jobboldali autoriter rendszerek. Eredményeit az is jelzi, hogy egy új termelési mód legalacsonyabb szinten levő, saját gazdasági alappal nem rendelkező csirajaként több mint negyven, illetőleg hetven évig fennmaradhatott, s néhány államban napjainkban is létezik a tőkés centrumállamok által uralt világgazdasági rendszerben. Mindez azt is mutatja, hogy létezése és számos helyen történő felbomlása egyaránt történelmi szükségszerűség volt. Örökségéhez a hegeli–marxi megszüntetve-megőrzéssel viszonyulhatunk, vagyis tudjuk, hogy még egyszer nem jöhetnek létre, és ezt nem is akarjuk, ám tapasztalatait felhasználhatjuk és fel is kell használnunk, miként erre Marx a *Brumaire*-ben egyértelműen utalt.³⁸

E vázlatos áttekintés egyben választ ad arra, miért nem valósulhatott meg Lukács György tertium datur koncepciója, mely a sztálinizmus (valójában inkább a helyi nyerskommunizmus) és a polgári demokrácia között keresett új, harmadik utat. Ez ugyanis, ha Marx és Engels felfogását összeségében elemezzük, nem a másik két berendezkedés kortársaként jöhet létre, hanem csak akkor, ha az új termelési mód saját bázisán nyugvó kifejlődésének világtörténelmi feltételei már kialakultak. E téren tehát az alapkérdés az, hogy korunkban kifejlődtek-e már olyan elemek, amelyek e társadalmi változást szükségszerűvé teszik.

III.

Az 1989–1991-es rendszerváltások óta lezajlott három évtizedben újabb szocialista kísérletek jelentek meg, ezúttal a tőkés világgazdasági rendszer egy másik félperifériáján, Latin-Amerikában. 1999-ben Venezuelában, majd 2006-ban Bolíviában és egy évvel később Ecuadorban olyan jelöltek győztek az elnökválasztáson, akik programjukban a

XXI. századi szocializmust hirdették meg, mégpedig új, a diktatórikus államszocializmustól eltérő formában. Ezen államokban fennmaradt a többpártrendszer, a politikai versengésen alapuló választásokat tartottak, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése terén pedig rendkívül óvatos lépéseket tettek, miközben csökkenteni próbálták a hatalmas társadalmi különbségeket. Ily módon a helyi nyerskommunizmus demokratikusabb válfaja jött létre, mely tudatosan is elhatárolta magát a szovjet típusúnak tartott társadalmaktól, amin az sem változtatott, hogy Kubától kisebb mértékű támogatásban részesültek. Kezdeti sikerek után azonban e berendezkedések is mindinkább kudarcot vallottak. Ecuadorban a 2017-ben megválasztott baloldali államfő szakított elődje politikájával, lemondva a társadalmi átalakítás folytatásáról, 2019 őszén pedig Bolíviában, választási csalásra hivatkozva, tulajdonképpen államcsínyt hajtottak végre, bár a szocialistákat nem zárták ki a politikai versengésből, akik ezáltal egy évvel később visszazerezhették az elnöki tisztséget. Venezuelában a bolívirinak nevezett forradalom mély gazdasági válságba került, s ezt kihasználva a polgári többségű parlament elnöke is államfőnek nyilvánította magát. E krízist egyébként egyrészt gazdaságpolitikai hibák, másrészt a tőkés világgazdasági hatások, főként az olajár radikális csökkenése idézték elő.³⁹ Mindezen fejlemények ismételten bizonyítják, hogy az 1989–1991-es rendszerváltásokat alapvetően nem a pártállami politikai struktúra, a demokratikus reformok fellelőse jellege, illetőleg elmaradása okozta. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek tényleges megvalósulása esetén a polgári társadalom restaurációjával szemben nagyobb ellenállás alakult volna ki.

Az elmúlt három évtized ennél jóval jelentősebb történelmi változása az volt, hogy az 1970-es években megjelent globalizált liberálkapitalizmus keretében lassan kifejlődött egy transznacionális burzsoázia, amelynek tagjai mindinkább elszakadnak államuktól, tőkebefektetési terepnek tekintve az egész világot.⁴⁰ Kialakulása a politikai küzdelmek középpontjába e transznacionális tőkésosztály és a nemzeti burzsoá konfliktusát állította, nem függetlenül attól, hogy a proletariátus, jórészt a szocialista kísérletek többségének bukása miatt, meghaladhatatlannak véli a kapitalista társadalmi formát. A jelenségek szintjén, a politikai és ideológiai konkurencia világában ez az ellentét a globalisták és a szuverenisták harcaként jelenik meg, amelyben az előbbieket a nemzetközi pénzügyi szervezetekre, az ún. szuperstruktúrára is támaszkodnak, az utóbbiak pedig a nemzeti burzsoázia és más társadalmi csoportok szövetségére építik politikájukat.

A transznacionális tőkésosztály megjelenése ugyanakkor a korábbiaknál is magasabb szintre emeli az egyetemes érintkezést, amelyet már *A német ideológia* a társadalmi átalakulás egyik előfeltételeként jelölt meg. Ezért a globalizáció előrehaladása, a baloldalon viszonylag széleskörűen elterjedt vélekedéssel ellentétben, hosszabb távon nem a kapitalizmus további megszilárdulásához, hanem szükségszerű meghaladásához vezethet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a jövő szocializmusához nem a helyi nyerskommunizmusokon, hanem a teljesen globálissá váló tőkés társadalmi formán keresztül juthatunk el, annak termelőerőire épülhetnek a valóban kizsákmányolásmentes, a tényleges egyenlőséget megvalósító termelési viszonyok, vagyis az egyetemesen fejlett egyének szabad társulása.

Az egyetemes érintkezés magasabb szintre emelkedése csak szükséges, ám nem elégséges feltétele a tőkés termelési mód meghaladásának. Ahhoz, hogy a tőke valóban önmaga korlátjává váljon, a *Grundrissé*ben kifejtett két konkrét törvényszerűségnek is érvényesülnie kell. A marxi elmélet Wertkritik irányzata főként arra az összefüggésre építi álláspontját, amely szerint az értéktermelés érte el belső, immanens határát, vagyis a termelőerők fejlődése jut el ahhoz a ponthoz, amelyen az absztrakt munka elveszti értékképző szerepét. Ezen áramlat képviselői, mindenekelőtt Robert Kurz és Anselm Jappe e következtetést oly módon vonták le, hogy különbséget tettek az exoterikus és az ezoterikus Marx között, aki egyébként maga is ily módon közelítette meg Adam Smith munkásságát.⁴¹ Úgy érveltek, hogy munkásságának exoterikus része a felvilágosodás polgári gondolkodásának keretein belül maradt, melyet a fejlődésben való töretlen hit és a munka kiemelkedő jelentőségének hangsúlyozása jellemez. Ezoterikus elméleti fejtegetéseiről viszont azt állították, hogy azok valóságos társadalmi forradalmat jelentenek, amelynek bázisát az értékelmélet képezi. Kurz és Jappe a marxi életmű e részének elmélyítésére törekedve jutottak el előbb már említett állításukhoz, melyet érintőlegesen a tőke szerves összetételében végbemenő növekedésből, az eleven munka egyre csökkenő részarányából vezettek le. Sőt, lényegében úgy vélték, hogy ez az összeomlás az 1970-es években már megkezdődött, hiszen ettől kezdve az árutermelő társadalmi forma túlélését főként a fiktív tőkének köszönheti, amely nem a munkaerő által létrehozott érték eredménye, hanem a spekulációé és a hitelé, vagyis nincs valóságos alapja. Ezzel magyarázták a tőkés termelési mód finanszírozódását, amely az elkerülhetetlen válság tünete, s végül is néhány évtized alatt annak automatikus összeomlását idézi elő.⁴²

A Wertkritik irányzat a kapitalista berendezkedés szükségszerű meghaladását történelemelméleti keretbe is helyezte. Ezen irányzat képviselői úgy vélik, hogy az érték és a pénz a tőkés termelési mód előtt egészen mást jelentett, mint e társadalmi formában, s a XV. század előtti idők esetében különösen a pénz tényleges értéknélküliségét emelik ki. A polgári társadalom utáni korokban a pénz e sajátosságának visszatérését vélelmezik, miközben nem találják szükségszerűnek egy magasabb fejlettségi szintű berendezkedés kialakulását, sőt egy új barbárság létrejöttével is számolnak, amelyben a munka megszűnése miatt az alávett társadalmi csoportokat már kizsákmányolni sem kell. Mindezen elméleti tételek mellett a Wertkritik irányzat sajátossága az is, hogy elutasítják egyes tőkék vizsgálatát, bírálva emiatt Marxot is, hiszen azok nem létezhetnek az ösztöke nélkül.⁴³

Ezen állítások igazságtartalmának feltárása azonban beleütközik abba az alapvető jelentőségű módszertani problémába, hogy az absztrakt munka értékképző funkcióját közvetlenül nem, hanem csak közvetett módon bizonyíthatjuk. Ennek legfontosabb eszköze a profitráta tendenciális esésének törvénye, hiszen e süllyedést a tőke növekvő szerves összetétele idézi elő, ami tulajdonképpen az új értéket létrehozó eleven munka mennyiségének relatív csökkenését jelenti.⁴⁴ Ha ezt az esést bizonyítani tudjuk, egyben arra is választ kaphatunk, hogy a tőke másik, az előzővel amúgy összefüggő korlátja valóban létezik-e, s ha igen, az esés milyen fokot ért el.

A profitráta tendenciális esésének empirikus igazolására az elmúlt évtizedekben a nyugati marxizmusban több kísérlet is történt. Ezt legalaposabban talán Andrew Kliman amerikai közgazdász végezte el, aki az 1929-től 2007-ig terjedő korszakban az USA társasági szektorának jövedelmezőségi szintjét vizsgálta. 2009-ben készült tanulmányában kimutatta, hogy az összértéktöbbletnek, azaz a teljes vagyoni jövedelemnek (profitoknak, kamatoknak, járadékoknak és adóknak) a történelmi áron mért állótőkéhez viszonyított aránya 1941–56 között átlagosan 28,2% volt, az 1958-tól 1980-ig terjedő időszakban 20,2%-ra esett, ezt követően pedig 2004-ig 14,2%-ra süllyedt, miközben az utóbbi periódusban emelkedések is lezajlottak.⁴⁵ Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az idő előrehaladásával a tőke jövedelmezőségi szintje radikálisan csökkent.

Még világosabban érzékelhetjük ezt a tendenciát, ha a profitalkulásra vonatkozó adatokat Kondratyev-félciklusok alapján csoportosítjuk, s a vizsgált időszakot 2019-ig kiterjesztjük. A negyedik hosszú hullám felszálló ágában, az 1947–1972 közötti periódusban a

profitráta átlagos nagyságrendje 33,95% volt, jóval magasabb, mint a nagy világgazdasági válságot követő időszakban. Az 1973-tól 1995-ig tartó leszálló ágban ez az arány 29,46%-ra esett vissza, ami első közelítésben csupán azt jelzi, hogy a hosszú hullám hanyatló szakaszában a beruházások visszaesése, s ezzel összefüggésben a profittömeg növekedésének lassulása a jövedelmezőségi szint mérséklődéséhez vezet. Az ötödik Kondratyev-ciklus 1996-ban kezdődött és mostanában lezáruló fellendülő ágában azonban a tendencia nem fordult meg. Folytatódott a profitráta süllyedése, amely a nemzetközi pénzügyi és adósválság előtti utolsó évig, 2007-ig terjedő időszakban éves átlagát tekintve 24,41%-ra esett. A krízis után végbement fellendülés is csak azt idézte elő, hogy a vizsgált periódus utolsó 12 évében az átlag 24,48%-ra emelkedett, s így a 24 év alatt 24,45%-ot tett ki. Mindez azt bizonyítja, hogy a profitráta süllyedése nem ciklikus változás, hanem a hosszú hullámokon is túllépő szekuláris trend, amely egyébként abban is kifejeződik, hogy az 1947–1972 közötti félciklus átlagához képest az 1996-tól 2019-ig terjedő időszakban a profitráta 27,98%-kal, több mint negyedével esett.

A szekuláris trend még inkább láthatóvá válik, ha azt vizsgáljuk, mely korszakokban esett a jövedelmezőség szintje 25% alá. Ez a II. világháború után először az 1991–1993-as recesszió idején fordult elő, majd 1999–2004, 2008–2010 és 2016–2019 között ismét bekövetkezett. Az elmúlt 29 év alatt a profitráta tehát 16 alkalommal nem érte el a 25%-ot, ezen belül 2000 óta 12 évben.⁴⁶

A tendenciális esést elsődlegesen a szerves összetétel növekedése idézte elő, amit egyértelműen bizonyít, hogy a nettó hozzáadott értéknek, a munkabér és az értéktöbblet összegének a lekötött állótökéhez viszonyított aránya is radikálisan csökkent. 1947 és 1972 között ez a ráta még átlagosan 105,31% volt, az 1973-tól 1995-ig terjedő hanyatló ágban 98,59%-ra süllyedt, 1996–2019 között pedig már 78,48%-ra esett. Az utolsó 12 évben a nettó hozzáadott érték és az állótöke hányadosa már csak 73,59%-ot tett ki, jelezve a termelőerők olyan folyamatos fejlődését, amelyek számára egyszer majd valóban szűknek bizonyulhatnak a tőkés társadalom termelési viszonyai. Ennek egyébként valóban előjele lehet az is, hogy 2016-ban és 2019-ben, mérsékelten növekvő gazdaság mellett a társasági szektor profittömege is csökkent, még ha rendkívül csekély mértékben is.⁴⁷

Mindazonáltal e változások még mindig nem mutatják azt, hogy a kapitalizmus rövidesen elérkezik történelmének végső határához, vagy legalábbis megközelíti azt. Az amerikai társaságok profitrátája a

jelentős esés ellenére jelenleg is ösztönzi a tőkefelhalmozás folytatását, ráadásul e szektor továbbra is a világgazdaság legfejlettebb szegmense, amelyben leginkább előrehaladt a tőke szerves összetételének emelkedése. Ezért az önmaga korlátjába ütközés helyett egy újabb szakaszváltás következhet be, vagyis a globalizált liberálkapitalizmust annak szervezett formája válthatja fel, nem függetlenül attól, hogy az ötödik Kondratyev-ciklus rövidesen átléphet hanyatló ágába. A felszínen, a jelenségek világában e fordulat a 2020 tavaszán kibontakozott koronavírus-járvány közvetlen következményének látszhat, amely azonban, történelmi véletlenként, csak elmélyíti és felgyorsítja a hosszú távon ható törvényszerűség érvényesülését.⁴⁸

A végső határhoz érkezés egyébként, szemben Wertkritik képviselőinek álláspontjával, nem jelent automatikus, a politikai cselekvéstől független összeomlást. A termelőerők és a termelési viszonyok leküzdhetetlenné váló ellentéte szükségszerűen forradalmi vagy békés úton történő átalakuláshoz vezet, miként ez a polgári társadalmak államberendezkedésének létrejöttékor is történt. Az eddigi kudarcos, illetőleg félsikeres szocialista kísérletektől eltérően azonban, a tőke önmaga korlátjává válásának idején olyan világméretű társadalmi formaváltás mehet végbe, amely kizárja a kapitalizmus visszaállítását, s nem politikai, hanem saját gazdasági bázisán nyugvó új termelési módot hoz létre.

Jegyzetek

- ¹ Karl Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth, 1977. 128–133., 160.
- ² Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon, 1974. 44–46.
- ³ Friedrich Engels: A kommunista hitvallás tervezete. In Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest, Kossuth, 1986. 76., 79–80.
- ⁴ Friedrich Engels: A kommunizmus alapelvei. In Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest, Kossuth, 1986. 92–93.
- ⁵ Uo. 93–94., 96.
- ⁶ Uo. 41–42., 47.; 57.; Karl Marx: *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig*. MEM 7. 93.
- ⁷ Karl Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. MEM 4. 327.
- ⁸ Karl Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Budapest, Kossuth, 1975. 20–21.
- ⁹ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 22–24.

- ¹⁰ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Első rész.) MEM 46/I. 298–299.
- ¹¹ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 164., 168–169.
- ¹² „Vannak gépek, pl. légfűtés-csővek, amelyeknél a munka mint olyan, egészen eltűnik, kivéve egy ponton; a csövet egy ponton megnyitják; hogy [a hőt] a többire átvigyék, egyáltalán nincs szükség munkásokra. Ez egyáltalában az eset (lásd Babbage) erőátvivőknél, ahol korábban az erőt anyagi formában megannyi munkás, azelőtt fűtő, [vitte át] egyik helyről a másikra – az egyik térségből a másikba vezetés, ami most fizikai folyamattá lett, ennyi, meg ennyi munkás munkájaként jelent meg.” Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Első rész.) MEM 46/I. 27.
- ¹³ Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. (Első rész.) MEM 26/I. 315.; David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Budapest, Napvilág, 2018. 76.
- ¹⁴ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Második rész.) MEM 46/II. 207–208.
- ¹⁵ Karl Marx: A tőke. III. MEM 25. 213–214., 243.
- ¹⁶ Uo. 245–246.
- ¹⁷ Karl Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai. Első fogalmazvány. MEM 19. 262.; 270.
- ¹⁸ Karl Marx – Friedrich Engels: Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa” második orosz kiadásához. MEM 19. 440.
- ¹⁹ Friedrich Engels: Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokról” 1894-es kiadásához. MEM 22. 402–403., 408.
- ²⁰ Engels Paul Lafargue-hoz. MEM 39. 86–87.
- ²¹ Friedrich Engels: Bevezetés Marx „Az osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig” című művének 1895-ös kiadásához. MEM 22. 478–481.
- ²² Bulgáriában a Kommunista Párt az 1946. október 27-i alkotmányozó nemzetgyűlési választáson a szavazatok 53,88 %-át szerezte meg. A XX. században többpárti választáson radikális baloldali formáció ilyen mértékű támogatottsággal sem korábban, sem később nem rendelkezett, s így ezt az eredményt történelmileg egyedülállónak tekinthetjük. Részletesebben lásd: Tatiana Kostadinova: *Bulgaria 1879–1946. The Challenge of choice*. New York, Columbia University Press. 96–99. Csehszlovákiában az 1946 május 26-i alkotmányozó nemzetgyűlési választáson is a Kommunista Párt győzött, a szavazatok 31,19%-val, a cseh-morva országrészen a párt 40,34%-kos eredményt ért el. Lásd Tomas Lebeda: *Czech Republic*. In Dieter Nohlen-Philip Stöver (szerk.): *Elections in Europe. A Data Handbook*. Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2010. 480., 490.
- ²³ Magyarország esetében például az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. október 27-i határozata deklarálta, hogy a Szovjetunió nem akarja a magyar társadalmi rendszert megváltoztatni, megszabva ezáltal a Magyar Kommunista Párt akkori politikai irányvonalát. Lásd Korom Mihály: *A Nemzeti Bizottságok Magyarországon. Állam és Igazgatás*, 1985/4. 310. Ennek megfelelően Révai József, a párt vezető ideológusa úgy fogalmazott, hogy: „Ha mi itt, most, Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk [...], akkor az nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra,

- hogy ellentéteket provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségei, Anglia és Amerika között.” Révai József: *Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarországért* (1945. február 9.). MKP szeminárium. 1. füzet. 13.
- ²⁴ Részletesebben lásd Gazdag Ferenc: *Franciaország története 1918–1995*. Budapest, Kossuth, 1995. 180–190.
- ²⁵ Perry Anderson: *Az abszolutista állam*. Budapest, Gondolat, 1989. 459–460.
- ²⁶ Friedrich Engels: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban. MEM 22. 465., 469.; Karl Marx: A V. I. Zsuzsics levelére adandó válasz fogalmazványai. Első fogalmazvány. MEM 19. 268.; Második fogalmazvány. Uo. 274.
- ²⁷ Antonio Gramsci szerint a szabályozott társadalom, azaz a szocializmus e szakaszában az „»állam« annyit jelent majd mint »kormány«, az »állam« és a »polgári társadalom« pedig azonosul, ami az állam önkényuralmi jellegét jelenti.” Lásd: Antonio Gramsci: *Az új fejedelem*. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 263–264.
- ²⁸ Michal Kalecki: Az üzemi tanácsok és a központi tervezés. In Michal Kalecki: *A szocialista gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1956–1970*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 25–39.
- ²⁹ Paul Bairoch: Europe’s Gross National Product. *Journal of European Economic History*, 1976/2. 297., 307.
- ³⁰ Karl Marx: A tőke I. könyv. MEM 23. 522.
- ³¹ Gramsci 1977, 264.
- ³² Az államkapitalista elmélet részletes kritikáját lásd például Krausz Tamás: A szocializmus jelenlegi állásáról. In Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések–viták–tanulmányok*. Budapest, L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 127–138.
- ³³ Lásd különösen: Karl Marx: A gothai program kritikája. MEM 19. 24–25.; Friedrich Engels: Levél Bebelhez. Uo. 104.; Friedrich Engels: *Anti-Dühring*. Budapest, Szikra, 1948. 263–264.
- ³⁴ Szigeti Péter: A baloldal elméleti zsákutcáiról. In Szigeti Péter: *Az út maga a cél*. Budapest, Társadalomelméleti Tanulmányok MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995. 97., 106. 7. sz. lábjegyzet; Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek történelmi tanulságok. In Krausz–Szigeti 2007, 15., 20.
- ³⁵ Wiener György: A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere. In Krausz–Szigeti 2007, 76–101.
- ³⁶ Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 1992/15–16. 152–155. Újabb fordítás: *Eszmélet*, 2014/103. 166–168.
- ³⁷ „Az államszocializmust »vegső soron« nem a saját tökéletlensége, nem vezetőinek árulása, nem az antikommunista politika, nem is a tudatos agyonfegyverkezés, még kevésbé az ellenzéki társaságok vágyakozása döntötte meg, hanem a multinacionális nagytőke, amelynek szabadabb mozgásához a világpiac további bővítésére volt szüksége, s amely mozgásának adekvát formája a polgári (Lukács György híres szavával: a formális) demokrácia lett. Minden más csak kísérőjelenség. Tőkei Ferenc: A „rendszerváltozás” kérdéséhez. In Tőkei Ferenc: *Üzenetek a XIX. századból*. Budapest, Lukács György Alapítvány, 2000. 38–39.
- ³⁸ Hasonlóan értékelte a korai szocialista kísérleteket Szigeti Péter is. Lásd Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In Krausz–Szigeti 2007, 40. 12-es számú lábjegyzet 1. pont.

- ³⁹ A bolívari forradalom vezetője, Hugo Chávez korábbi venezuelai elnök szerint „a választói hatalom forradalmi célokra is felhasználható, ha erőteljes társadalmi mozgalmak támogatják, s biztosíthatja, hogy erőteljesen megjelenjen »az a népszuverenitás, aminek gyakorlása valóban a nép kezében marad«”. John Bellamy Foster: Bevezetés Mészáros István *A Leviatánon túl* c. művéhez (részletek). *Eszmélet*, 2020/127–128. 13. A helyi népi szervezetek hálózatát a 2010-ben elfogadott Községi Szervezeti Törvény hozta létre. Uo. 16., 18. A részvételi demokrácia működéséről és a venezuelai válságról lásd: Venezuela-dosszié. *Eszmélet*, 2019/123. 166–215.
- ⁴⁰ William I. Robinson: Tőkésosztály transznacionális államapparátusok és globális válság. *Eszmélet*, 2019/122. 7–35.
- ⁴¹ Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. (Második rész.) MEM 26/II. 147–148.
- ⁴² Anselm Jappe: Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba. *Le Monde Diplomatique magyar kiadás*, 2013. június. Online: <https://www.magyardiplo.hu/2013-junius/1224-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba>; A Wertkritik irányzat részletes bírálatát lásd: Szigeti Péter: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 2017/115. Melléklet. 37–39., 54–55. 27–28. sz. lábjegyzetek.
- ⁴³ Jappe 2013; Szigeti 2017, 55. 28. számú lábjegyzet.
- ⁴⁴ E bizonyítási lehetőséget tulajdonképpen *A tőke* III. könyvében megtalálhatjuk, ahol Marx a munkaérték-elméletből vezette le, hogy az azonos nagyságú, ám eltérő szerves összetételű tőkek profitrátái egyenlő hosszúságú munkanap és kizsákmányolási fok mellett miért különböznek egymástól. Úgy látta, hogy amennyiben e különbség nem állna fenn, az értéktöbblet, s ennél fogva a profit, sőt az érték sem a tárgyiasult eleven munkából származna. Részletesebben lásd: Karl Marx: *A tőke*. III. könyv. MEM 25. 145.
- ⁴⁵ Andrew Kliman: *The Persistent Fall in Profitability Underlying the Current Crises. New Temporalist Evidence*. 2nd (incomplete) draft October 17. 2009. 23–24
- ⁴⁶ Wiener György: *A tőke önmagá korlátja. A profitráta és tendenciális esése. Elmélet és empiria*. Szociális Demokráciáért Intézet, 2021. 117. (Az ötödik Kondratyev-ciklus felszálló ága esetében az általunk számított adatok csekély mértékben eltérnek a kéziratban szereplőktől. Ennek oka az, hogy 2020 szeptemberében, illetőleg decemberében megjelentek a 2019-re vonatkozó gazdasági jelzőszámok, valamint a 2015-tel kezdődő időszak felülvizsgált információi, s ezek alapján módosítottuk korábbi számításainkat.) A hosszú hullámokat a XX. század elején, a harmadik ciklus felívelő ágának kezdetén, mint közismert, Parvus és van Gelderen fedezte fel, egységes elméletét pedig Nyikolaj Kondratyev dolgozta ki. E ciklusokról lásd például: Robert Went: *Globalizáció. Neoliberális feladatok, radikális válaszok*. Perfekt, 2002. 105–131. Marx és Engels nem ismerték e ciklusokat, mivel azok felfedezése harmadik visszatérésüket igényelte, s ez az ő életükben még nem történt meg. Mindazonáltal Engels érzékelte, hogy 1867 után a válságok tízéves szabályos megismétlődésében nyilvánvaló változás következett be. Klasszikus ciklusok helyett hosszú ideig elhúzódó depressziót látott, amelyben a megélenkülés kezdeti jelei hamar eltűntek. Mindezt összekapcsolta a szabadkereskedelem korának megszűnésével, melyet valóban a második hosszú hullám hanyatló ága, az 1873–1896 közötti Nagy Depresszió következtében váltott fel a monopolkapitalizmus. Emellett Engels, ráérezve a változások jelentőségére, viszonylag pontosan

határolta el az 1813-tól 1847-ig terjedő időszakot az 1848–1867 közöttitől, vagyis megtalálta az első hosszú hullám hanyatló ágának kezdő és végpontját, miközben nem látta meg az 1873-as váltást, a második Kondratyev-ciklus trendfordulóját. Lásd: Friedrich Engels: Előszó az angol kiadáshoz (*A tőke* I. könyvének angol kiadásához). MEM 23. 31.; Karl Marx: *A tőke* III. könyv. MEM 25. 466–467. 8. számú lábjegyzet, Engels betoldása.

⁴⁷ Wiener 2021, 125., 130. Az ötödik Kondratyev-ciklus esetében – a 46. számú jegyzetben említett ok miatt – szintén módosítottuk a kéziratban szereplő adatokat. A legjelentősebb változás az, hogy 2017-ben nem csökkent, hanem növekedett a profittömeg, az újabb esés 2019-ben következett be.

⁴⁸ Miként Marx a *Grundrisse* Bevezetésének zárófejezetében megjegyezte, a materialista „felfogás mint szükségszerű fejlődés jelenik meg. De jogosultsága van a véletlennek.” Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. (Első rész.) MEM 46/I. 35.